

dalomstatiztikai Időszaki Közlemények, No. 343, 1975.

Fergeová, Z.: *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés* (Vztahy mezi sociální strukturou a vzdělávacím systémem). Szociológia, Vol. 1, 1972, No. 1.

Klinger, A. — Szabady, E.: *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Budapesten és a városokban* (Sociální mobilita a její důsledky pro Budapešť a další města). KSH Népegyetem Kutató Intézet Közleményei, No. 7, 1965.

Kulcsár, R.: *A nők társadalmi mobilitásának vizsgálatára* (Analýza sociální mobility žen). Szociológia, Vol. 3, 1974, No. 2.

Szabady, E.: *A társadalmi-foglalkozási átrétegződés Budapesten és a vidéki városokban* (Sociálně profesionální mobilita v Budapešti a dalších městech). Valóság, Vol. 9, 1966, No. 12.

Tyree, A.: *Mobility ratings and association in mobility tables*. Population Studies, Vol. 27, 1973, No. 3.

Yasuda, S.: *A methodological inquire into social mobility*. American Sociological Review. Vol. 29, 1964, No. 1.

Rudolf Andorka

Výzkum sociálně profesní struktury a mobility v Polsku

V prosinci roku 1972 provedl polský Ústřední statistický úřad reprezentativní výzkum sociálně profesní struktury a mobility, a to na náhodně vybraném souboru 0,5% ekonomicky aktivní populace ve věku 15–69 let.

1. Charakteristika vzorku

Výzkum zahrnuje ekonomicky aktivní populaci, muže i ženy, přičemž byli zkoumáni pouze ti, kteří žijí v rodinách nebo domácnostech jednotlivců. Vyloučeny byly osoby bydlící v hotelech, ubytovnách apod. Soubor byl získán vícestupňovým náhodným výběrem,

tvorilo jej 72 179 osob. Porovnání sociálně profesní struktury výběrového souboru se složením ekonomicky aktivní populace podle sčítání 1970 ukazuje vysokou kompatibilitu těchto dvou pramenů, a to i z hlediska málo početných kategorií.

Předmětem výzkumu byla přesně definovaná sociálně profesionální skupina, úroveň vzdělání a místo bydliště zkoumaných osob ve dvou časových momentech — v době výzkumu a v době, kdy dotázaný začínal své první povolání (zde byla sledována i sociálně ekonomická skupina, k níž příslušeli jeho rodiče, a jejich vzdělání). Dále bylo šetřeno místo a rok narození, rok počátku prvního zaměstnání, rok a způsob ukončení školního vzdělání (popř. jeho pokračování), přesně určený obor vzdělání, rodinný stav, počet sourozenců a sociálně ekonomická skupina, k níž přísluší. Z důvodů diferenční fertility v různých sociálně profesních skupinách a také z důvodů rozdílné úrovně profesionální aktivity osob různého sociálního původu umožňují tyto informace přesně definovat sociální původ zkoumaných osob, o sociálně profesní struktuře populace otců vypovídají pouze přibližně.

Řada údajů je zatím ještě ve stadiu zpracování, takže můžeme uvést jen některé základní výsledky.

2. Základní údaje o změnách v sociálně ekonomické struktuře a mobilitě mezi sociálně ekonomickými skupinami

Rychlé změny v sociálně ekonomické struktuře populace byly vyvolány přeměnou sociálně politického systému a zrychlením ekonomického vývoje, založeného především na socialistické industrializaci.

Změny sociální struktury vedly ke značnému zintenzívnění mezigeneračních i vnitrogeneračních procesů, posměňujících třídně sociální rekrutaci jednotlivých sociálně ekonomických skupin.

Z celkové ekonomicky aktivní populace v roce 1972 patřilo 44,3% dotázaných k jiné

Tabulka 1: Ekonomicky aktivní populace podle sociálně ekonomických skupin v letech 1931–1972 (v%)

Sociálně ekonomická skupina	1931	1950	1960	1970	1972
Dělníci ¹	25,6	43,9	33,8	41,2	42,2
Zaměstnanci ¹	4,1		18,2	22,5	23,3
Členové výrobních družstev	—	1,3	1,3	.	.
Členové zemědělských družstev	—	0,4	0,2	.	.
Samostatní mimo zemědělství ²	9,5	1,6	1,5	1,3	1,2
Samostatní v zemědělství ²	60,7	52,6	44,0	33,7	32,5
Ostatní	0,1	0,2	0,0	1,3	0,9
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: Sčítání 1931–1970, Výzkum sociální mobility 1972

¹ V letech 1970 a 1972 včetně členů výrobních a zemědělských družstev.

² Včetně pomáhajících členů rodiny.

Tabulka 2: Ekonomicky aktivní populace podle sociálně ekonomické skupiny dotázaného v roce 1972 a sociálně ekonomické skupiny otce (v%)*

Postavení otce	Procenta odlivu					Procenta přílivu				
	Dělníci	Zaměstnanci	Samostatní mimo zemědělství	Samostatní v zemědělství	Celkem	Dělníci	Zaměstnanci	Samostatní mimo zemědělství	Samostatní v zemědělství	Celkem
Dělník	61,5	27,5	1,0	8,9	100,0	48,0	38,8	28,9	9,0	32,9
Zaměstnanec	27,3	68,3	1,0	2,4	100,0	5,8	26,3	7,7	0,7	9,0
Samostatný mimo zemědělství	41,9	34,4	7,6	14,7	100,0	2,7	3,9	17,3	1,2	2,7
Samostatný v zemědělství	31,3	12,1	1,0	55,0	100,0	38,4	26,8	41,8	87,6	51,7
Celkem muži a ženy	42,2	23,3	1,2	32,5	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Dělník	72,1	20,8	1,3	5,5	100,0	47,2	36,3	29,0	7,4	34,6
Zaměstnanec	38,1	58,9	1,4	1,3	100,0	6,1	25,1	7,2	0,4	8,5
Samostatný mimo zemědělství	49,8	28,0	11,0	10,5	100,0	2,7	4,0	19,3	1,2	2,8
Samostatný v zemědělství	41,2	11,9	1,6	45,3	100,0	39,3	30,4	39,9	89,6	50,3
Celkem muži	52,8	19,8	1,3	25,5	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Z důvodu stručnosti byla vynechána nepatrná skupina „ostatních“. Součty na 100 % mají proto jen orientační význam (pozn. red.).

sociálně ekonomické skupině než jejich otce. Tento podíl je dvakrát vyšší než teoretické procento propočtené na základě strukturální mobility (rozsah této mobility činí 22,9 %).

Jako východisko pro studium sociální mobility bylo zvoleno postavení rodičů v době profesionálního „startu“ zkoumaných osob. Při sledování sociálního původu jednotlivých skupin populace se zde zaměříme na sociální postavení otců jednak proto, že do značné míry definuje sociální charakteristiku celé rodiny, jednak proto, že mnoho matek bylo ekonomicky neaktivních.

Údaje v tabulce 2 dovolují určit hlavní směry mobility mezi sociálně ekonomickými skupinami v Polsku.

Individuálně hospodařící rolníci představují z hlediska sociálního původu nejhomogennější skupinu. Zároveň je to skupina, u níž pozorujeme značný odliv do skupin manuálních a nemanuálních pracovníků.

Dělníci představují z hlediska stability sociálního původu druhou skupinu v pořadí, jejich značný podíl je však zemědělského původu. Velké procento dělnických dětí pracuje v nemanuálních profesích, což představuje hlavní směr odlivu z této skupiny.

Pouze jedna čtvrtina nemanuálních pracovníků má otce ze stejné společenské skupiny, zhruba týž podíl inteligence pochází z rolnických rodin. Nemanuální pracovníci představují skupinu rekrutující se ze tří čtvrtin z jiných sociálních vrstev, z toho více než z jedné třetiny z dělníků.

Ještě rozmanitější sociální původ vykazuje skupina samostatných mimo zemědělství, přičemž osoby pocházející z této společenské skupiny vykonávají ve většině případů ještě další povolání v jiných vlastnických sektorech. To nepochybně plyne z okrajového významu této skupiny ve struktuře polské společnosti a také z poměrně nízké ekonomické pozice zemědělského soukromého sektoru.

Prvním obecnějším závěrem je, že přes tendenci k „dědění“ profesí a třídně ekonomického postavení v Polsku existuje značně intenzivní mobilita ze skupiny samostatných rolníků do skupin dělníků a zaměstnanců a z manuálních do nemanuálních profesí. Pohyb mezi těmito dvěma skupinami není však jednostranný, protože každá čtvrtá osoba pocházející ze skupiny nemanuálních pracuje nyní jako manuální pracovník. Jestliže přes tuto skutečnost je podíl manuálních pracovníků pocházejících z inteligence nízký, je třeba hledat důvod v podstatném rozdílu velikosti obou společenských skupin.

Struktura sociálního původu definovaná podle postavení otců by se neměla příliš lišit mezi muži a ženami patřícími k jednotlivým sociálně ekonomickým skupinám. Nicméně značná diference v aktuální sociálně profesní struktuře zaměstnané mužské a ženské populace je příčinou značných rozdílů v koeficientech přílivu z jednotlivých sociálně ekonomických skupin.

3. Mobilita mezi sociálně profesními skupinami

Aplikace detailní klasifikace sociálně profesních skupin v polském výzkumu umožňuje podrobnější analýzu mobilních směrů.

Vyděme ze skutečnosti, že více než jedna třetina nemanuálních pracovníků (mužů a žen) pochází z rodin manuálních pracovníků a jedna čtvrtina z rodin samostatných rolníků. Podíl osob dělnického a rolnického původu jsou však v jednotlivých skupinách nemanuálních pracovníků různé. 19,0 % řídicích administrativních pracovníků pochází z rodin průmyslových dělníků, tj. z nejdůležitější a nejpočetnější dělnické třídy. Podíl osob dělnického původu je vyšší u řadových administrativních pracovníků, kde dosahuje 23,9 %. Obrácený vztah nacházíme u inteligence rolnického původu. Podíl osob, jejichž otec byl rolníkem, je vyšší u řídicích pracovníků (34,5 %) než u řadových administrativních pracovníků (pouze 24,4 %).

Podobný vztah mezi podílem dělnického a rolnického původu a vedoucím postavením nacházíme u osob pracujících v technických profesích. Osoby, jejichž otec byl průmyslový dělník, tvoří 21,9 % řídicího personálu na technických a výrobních úsecích a 23,9 % ostatních (nikoli řídicích) inženýrů a techniků. Obdobné podíly pro rolnický původ jsou obrácené a činí 28,2 a 17,3 %.

Pracovníci rolnického původu jsou (ve srovnání s pracovníky dělnického původu) více zastoupeni mezi špičkovými odborníky v netechnických profesích (jako lékaři, právníci, učitelé atd.) než v netechnických profesích nižší úrovně (ošetřovatelky, knihovníci apod.).

Přestože příliv osob z dělnických rodin do skupin nemanuálních profesí je vyšší než z rodin rolnických, zaujímají osoby rolnického původu častěji odpovědnější postavení v rámci pracujících inteligence. Může to být způsobeno tím, že koeficienty odlivu ze skupiny samostatných rolníků do skupiny nemanuálních pracovníků jsou mnohem nižší než ze skupiny dělníků, takže statisticky nižší šance opuštění rolnické skupiny pro vstup do inteligence vede k přesnějšímu výběru, a tím i k výraznější kariéře v rámci této skupiny.

Hlavní mobilní pohyb ze skupiny rolníků směřuje do skupiny manuálních pracovníků – u specifických dělnických skupin se tento příliv liší. Rolnický původ je běžnější u stavebních dělníků (47,7 %) nebo nekvalifikovaných dělníků (43,5 %) než u průmyslových dělníků (34,2 %).

Výše jsme se zmínili o odlivu ze skupiny nemanuálních pracovníků do dělnických kategorií (asi jedna čtvrtina). Tento odliv je vyšší ze skupiny nemanuálních pracovníků pracujících v obchodě, službách, dopravě a spojích a také ze skupiny mistrů nebo podobných postavení. Avšak nemění odliv se projevuje u pracovníků řízení (administrativních i technických), odborníků nižší úrovně v netechnických oborech a úředníků. Naproti tomu

Tabulka 3: Mezigenerační mobilita některých sociálně profesních skupin (v %)*

Sociálně profesní skupina	Podíl v generaci		Procenta odlivu				Procenta přílivu			
	otců	dotázaných	Inteligence	Dělníci	Zemědělci	Ostatní	Inteligence	Dělníci	Zemědělci	Ostatní
Řídicí administrativní pracovníci	0,7	0,9	61,2	17,6	3,7	17,5	14,8	22,9	37,6	24,7
Ostatní administrativní pracovníci	2,7	8,1	61,7	18,5	4,2	15,6	17,1	29,2	27,0	26,7
Řídicí techničtí pracovníci	0,3	0,9	61,3	20,9	2,1	15,7	19,0	27,7	31,4	21,9
Ostatní inženýři a technici	0,5	1,9	71,3	12,9	1,5	14,3	29,4	27,0	20,2	23,4
Mistři a obdobné funkce	0,8	2,0	56,1	23,0	2,5	18,4	20,1	31,9	23,4	24,6
Vyšší odborní pracovníci v netechnických oborech	0,9	3,4	79,5	7,7	5,0	7,8	29,0	17,7	30,3	23,0
Nižší odborní pracovníci v netechnických oborech	0,2	1,8	61,1	19,5	3,1	16,3	17,7	27,0	30,0	25,3
Průmysloví dělníci	16,4	23,3	26,0	44,8	7,5	21,7	4,1	36,6	38,1	21,2
Stavební dělníci	3,7	2,9	16,6	47,1	12,9	23,4	2,4	32,0	49,1	16,5
Nádeníci	1,6	1,6	14,7	49,0	11,0	25,3	1,9	25,8	53,3	19,0
Manuální pracovníci v dopravě a spojích	3,7	4,3	36,1	25,8	9,0	29,1	3,4	26,2	48,4	22,0
Nemanuální pracovníci obchodu a služeb	0,7	1,9	49,0	28,3	4,2	18,5	9,3	28,8	35,9	26,0
Manuální pracovníci obchodu a služeb	2,1	4,7	23,0	40,8	10,0	26,2	4,3	7,6	45,3	42,8
Samostatní mimo zemědělství	2,1	0,9	27,0	28,2	17,3	27,5	4,8	15,4	48,1	31,7
Zemědělští dělníci	3,4	2,2	8,4	29,9	39,0	22,7	0,9	13,3	72,7	13,1
Samostatní rolníci	51,7	32,5	9,0	25,3	57,7	8,0	0,5	4,6	90,4	4,5

* Tabulka byla pro přehlednost upravena a vybrány jen některé početnější sociálně profesní skupiny. Podobně jako v tabulce 2 značí „procenta odlivu“ reprodukci určité sociální skupiny v další generaci, „procenta přílivu“ její současné složení z hlediska sociálního původu. Například, jestliže 61,2 % dětí řídicích administrativních pracovníků pracuje ve skupině inteligence, podílejí se na dnešním složení této kategorie děti z rodin inteligence 14,8 % (pozn. red.).

u skupiny špičkových odborníků v netechnických oborech a u skupiny inženýrsko-technických pracovníků nevykonávajících řídicí funkce je tento odliv velmi malý.

Pro analýzu dlouhodobých změn v sociální mobilitě byla zkoumaná populace rozdělena do kohort podle doby vstupu do zaměstnání, a to v pětiletých intervalech. Výjimku tvořily pouze první a poslední skupina: první tvořili všichni, kteří začali pracovat před válkou, a poslední ti, kteří vstoupili do svého prvního zaměstnání v letech 1970—1972.

Jak se ukázalo, hlavní směry sociální mobility se v Polsku v různých obdobích značně měnily, a to v závislosti na sociálně ekonomických podmínkách.

Výrazně se změnila sociální mobilita skupiny nemanuálních pracovníků. Nejvíce osob dělnického a rolnického původu bylo v této skupině v období 1950—1954, přičemž tento podíl byl nižší v předválečném období, ale klesal i po roce 1955. Roky 1950—1954 mohou být mimo jiné charakterizovány jako období rozmachu centrálního společenského řízení a období nahrazování válečných ztrát na inteligenci. Je ovšem třeba poznamenat, že ačkoli šlo o budování socialistického systému řízení, vykonával na počátku padesátých let duševní práci také značný počet osob pocházejících z rodin inteligence (tento podíl byl dokonce relativně vyšší než před válkou).

Ze všech osob pocházejících ze skupiny inteligence a počínajících pracovat před válkou činil podíl duševních pracovníků 58,0 % v době jejich prvního zaměstnání a 62,9 % v roce 1972. Obdobná procenta činila v období 1950—1954 75,4 % v době jejich prvního zaměstnání a 65,6 % v roce 1972. V pozdějších letech opět tyto podíly klesají. V letech 1965—1969 udávají příslušná čísla 58,8 % pro dobu prvního zaměstnání a 64,8 % pro rok 1972. Skupina osob vstupujících do pracovního procesu v posledním sledovaném období, tj. v letech 1970—1972, vykazuje v tomto směru obdobné charakteristiky jako skupina vstupující do zaměstnání v letech 1965—1969.

Velký příliv do skupiny inteligence na počátku padesátých let, spojený zároveň s malým odlivem, byl bezpochyby dán velkou potřebou po kádrech a inteligenci v tomto období, kdy začínal rychlý ekonomický rozvoj, budoval se předtím málo rozvinutý aparát řízení a nahrazovaly ztráty, které bylo v bezprostředně poválečném období obtížné nahradit. Podíl duševních pracovníků na celkovém počtu osob začínajících pracovat v letech 1950—1954 dosáhl 30,6 %, zatímco v předválečném období to bylo 5,0 %, v letech 1945—1949 19,5 %, v dalších obdobích po roce 1955 cca 25 %.

Tato zjištění jsou v souladu se statistickými údaji o vzdělání. Podle nich bylo období 1950—1954 (či přesněji jeho část, roky 1950—1952) charakterizováno výjimečně vysokým počtem absolventů vysokých škol. Ve všech pozdějších obdobích, s výjimkou let 1965—1969, byl počet absolventů již nižší.

Neméně zajímavé jsou mobilitní pohyby uvnitř dělnické třídy. Počínaje druhou polovinou padesátých let se u osob vstupujících do dělnických profesí objevuje rostoucí podíl těch, kteří pocházejí ze skupiny inteligence a ostatních nemanuálních pracovníků. Tento podíl roste z asi 20 % v letech 1950—1954 na přibližně 40 % v období 1965—1970 i v letech 1970—1972. To může být spojováno se zvětšující se atraktivitou některých dělnických povolání, která vyžadují stále vyšší kvalifikaci a jsou dobře placena. Současně, jak se zdá, značně klesá ekonomická i sociální přitažlivost práce nižších administrativních pracovníků, úředníků a pracovníků v obchodě, dopravě a spojích, a to jak v relaci k ostatním skupinám, tak vzhledem k jejich postavení před válkou a na počátku padesátých let.

Podíl osob z rodin zemědělců, které vstupují do zaměstnání mimo zemědělství, systematicky rostl od předválečného období, kdy nedosahoval ani 15 %, až do let 1960—1964, kdy činil 45 %. V pozdějších osmi letech toto číslo mírně klesá ve prospěch těch, kteří zůstávají ve svém hospodářství.

Výrazné zintenzivnění mobilitních procesů nevede k úplné likvidaci dědění pozic zaujímaných v sociálně profesní struktuře. Tento jev stále hraje významnou roli jak v rozdělení zkoumané populace do velkých sociálně ekonomických skupin, tak do podrobněji vyčleněných sociálně profesních kategorií. Získané výsledky dovolují určit i jasnou tendenci k dědění určitých povolání.

Jako příklad můžeme uvést, že jestliže podíl lékařů a zubařů z celé ekonomiky aktivní populace činí jen 0,4 %, jde v 23,2 % případů o děti lékařů a stomatologů. Obdobná procenta u soudců, advokátů a prokurátorů činí 0,2 % a 7,1 %, u vědeckých pracovníků 0,2 % a 17,4 %, u učitelů 1,9 % a 19,6 %.

Závislosti tohoto typu — přirozeně různé intenzity — pozorujeme ve většině dělnických i duševních profesí. Udržování rodinné tradice je tedy v Polsku živým společenským fenoménem, a to přes poměrně vysokou sociální mobilitu.

4. Závěrem

Celkově lze říci, že v Polsku můžeme v posledních letech pozorovat stabilizaci nebo i mírně sestupný trend v odlivu z dělnických a rolnických skupin do inteligence, přičemž zároveň roste odliv z inteligence do dělnické třídy. Je zřejmé, za prvé, že skončila fáze „extenzivního“ růstu zaměstnání v nemanuálních profesích, a za druhé, že se mění hodnotový systém určitých společenských skupin a v souvislosti s tím postupně mizí hříbry odělovující dělnickou třídu a pracující inteligenci, zejména pak kvalifikované dělníky a střední úřednické skupiny.

Postupný přechod od extenzivní k intenzivní strategii ekonomického rozvoje se rovněž odráží v mírně klesajícím trendu koeficientů

odlivu ze skupiny samostatných rolníků do dělnických kategorií. Na tento jev působí dva další faktory, totiž postupné vyčerpání rezervy pracovní síly v soukromém zemědělském sektoru a její nepříznivé věkové složení a na druhé straně i rostoucí atraktivita zemědělství, vyvolaná novými principy zemědělské politiky realizované v posledních dvou letech.

Můžeme oprávněně předpokládat, že tyto nově vzniklé trendy se v budoucnosti zesílí,

avšak s jednou výjimkou: klesající pohyb dělníků do skupiny inteligence se může obrátit a může opět dojít k jeho růstu.

Naše zkoumání mobilitních procesů ve vztahu k ekonomickým procesům může sloužit jako jedno z východisek dalšího hlubšího studia přeměn sociální struktury v souvislosti s rozvojem sociálně ekonomického systému Polské lidové republiky.

Krzysztof Zagórski